

PUSZCZA PYZDRSKA

OLĘDERSKIE TRADYCJE BUDOWLANE

Witkiewicz i Puszcza Pyzdrska

W roku 2009 Towarzystwo Kulturalne „Echo Pyzdr” zaprosiło do współpracy naukowców środowiska poznańskiego, którzy przeprowadzili pierwsze badania architek-

toniczne obszaru Puszczy Pyzdrskiej. Wyniki pozwoliły wyodrębnić cechy charakterystyczne architektury regionalnej Puszczy Pyzdrskiej, co stanowi podstawę do stopniowego definiowania stylu architektonicznego typowego, a więc o cechach wspólnych na całym obszarze, dla tego regionu. Pod koniec XIX wieku proces taki rozpoczął na Podhalu znany polski artysta Stanisław Witkiewicz. Stwo-

rzył on styl zakopiański wzorując się na tradycyjnym budownictwie górali podhalańskich (budownictwie wówczas prostym i skromnym) dodając mu cechy secesyjnej awangardy wyrosłej na motywacjach estetycznych i natchnieniu twórcy. Propozycja przyjęła się nie tylko wśród intelektualistów tamtych czasów. Sami górale przyjęli ją za własną i do dziś dnia pilnują, by Podhale wyróżniało się pięknym, bo osadzonym w lokalnej tradycji, stylem. Taka szansa stoi dziś przed Puszczą Pyzdrską. W grudniu 2011 z inicjatywy TK „Echo Pyzdr” powstała Lokalna Organizacja Turystyczna (LOT PP), która zamierza podnieść zyski ekonomiczne mieszkańców puszczy w oparciu o unikaną architekturę regionu. Założycielami stowarzyszenia są lokalni liderzy zainteresowani rozwojem puszczy jako jednorodnej kulturowo całości. Nowoczesny region przyjazny turystyce to region o harmonijnym krajobrazie, dysponujący wyróżnikiem, którego nikt inny nie posiada. Na architekturę ma wpływ każdy mieszkaniec budujący dom, garaż, budynek gospodarczy czy choćby budę dla psa. Na każdym więc spoczywa część odpowiedzialności za sukces wszystkich mieszkańców. Najsilniejsze produkty marketingowe puszczy to sama nazwa „Puszcza Pyzdrska” oraz „domy z żelaza”. Aby symbole te wzmocnić konieczne jest wypełnienie treścią pozostałych elementów składających się na dziedzictwo kulturowe jak m.in.: wzornictwo, ubiory, wyroby rzemieślnicze, kuchnia, pieśń, taniec, pamiątki. Założyciele LOT Puszcza Pyzdrska otwarci są na współpracę ze wszystkimi kreatywnymi osobami, które mogą mieć wpływ na rozwój obszaru.

PLANUJĄC BUDOWĘ SKORZYSTAJ Z KATALOGU PROJEKTÓW
SPECJALNIE OPRACOWANYCH DLA PUSZCZY PYZDRSKIEJ
www.echo.org.pl

Folder, który otrzymaliście Państwo do rąk, został opracowany specjalnie dla Państwa, dla mieszkańców Puszczy Pyzdrskiej! Informujemy na jego skromnych łamach o niezwykłym dziedzictwie kulturowym puszczy jakim jest architektura. Szczególnie wyróżniają puszcze „domy z żelaza” zbudowane na przełomie wieków XVIII i XIX przez pierwszych osadników obszaru. Przemierzając współczesną Polskę z trudem potrafilibyśmy określić w jakim znaleźliśmy się regionie. Wyjątek stanowi Podhale, które w końcu XIX w. zostało wzbogacone przez artystów stylem zakopiańskim, przyjętym wkrótce za dobro narodowe. Dziś taka szansa stoi przez obszarem Puszczy Pyzdrskiej, na którym zachowała się obfitość starych zagrod, którymi zachwyca się cała Europa i świat. Stare zagrody są harmonijnie wkomponowane w krajobraz, a swym budulcem pokazują jakie skarby kryje lokalna ziemia.

Folder jest zaproszeniem do odwiedzania strony internetowej Towarzystwa Kulturalnego „Echo Pyzdr” (www.echo.org.pl), na której znajdziecie Państwo Katalog projektów z wzornikiem form i detalu dla Puszczy Pyzdrskiej. Katalog został opracowany przez specjalistów z Politechniki Poznańskiej. Stanowić ma inspirację do projektowania wszelkich zabudowań na obszarze Puszczy Pyzdrskiej. Specyficzna architektura puszczy jest na tyle atrakcyjna, że nowe budynki wznoszone w typowym dla niej stylu „olęderskim” będą miały na pewno większą wartość materialną, niż budowane z pominięciem tego dziedzictwa. Własny jednorodny styl architektoniczny przyczyni się także do rozwoju turystyki na obszarze Puszczy Pyzdrskiej. Zapraszamy do budowania w zgodzie z piękną tradycją!

Pierwsi osadnicy

Puszcza Pyzdrska to obszar o tak trudnych uwarunkowaniach przyrodniczych, że jego zagospodarowanie wymagało wysokiej klasy specjalistów zachęcanych do jego zasiedlenia. Przestrzeń podzielona współcześnie między 14 gmin w 6 powiatach, od Pyzdr po linię Kalisz, Turek, Konin, wyznaczają 3 rzeki: Warta - od północy, Prosna - od zachodu, Powa ze zlewnią - od wschodu oraz granica zasięgu

lasu - od południa. Teren puszczy przepleciony jest nitkami polnych dróg i kanałów, wydmacami porośniętymi przez lasy i polanami wyciętymi niegdyś przez pierwszych osadników dla upraw i pełnych życia siedlisk. Jest tam wiele tajemniczych bagiennych mroczysk, ale i zakątków pełnych koloru, ciepła i specyficznej wiejskiej ciszy. Lasy puszczy o niebagatelnej powierzchni ok. 20000 ha kryją w sobie nie

tylko unikalne okazy flory (łąki słonolubne, największe polskie paprocie zwane „Długoszem Królewskim”, lasy łąkowe czy okazy dębów o obwodach powyżej 7 metrów!) i fauny reprezentowanej licznie przez rzadkie ptactwo (orla bielika, kanię czarną, czarnego bociana, białą czaplę, rycyka, bekasa), a okazjonalnie także przez wilka, jelenia czy łosia. Lasy Puszczy Pyzdrowskiej porastają miejsca kultu religijnego (około 70 cmentarzy) pierwszych osadników wyznania ewangelickiego, którzy z wielkim trudem przekształcali na przełomie wieków XVIII i XIX ten niełaskawy dla upraw obszar w przynoszący dochody zarówno za-

praszonym głównie z Niemiec osadnikom jak polskim właścicielom ziem.

Gdyby nie wyroki historii z jej tragicznymi wojnami kraina ta do dziś tętniła by życiem. Osadnicy zwani „Olędrami” potrafili zbudować sieć kanałów na terenach zabagnionych i skrupulatnie każdego dnia oczyszczają je tworząc obszar o doskonałe kontrolowanych stosunkach wodnych. Brak subordynacji mógł kosztować wykluczenie ze wspólnoty o nowoczesnym na owe czasy, bo samorządowym charakterze. Karczunek lasów i ożywienie jałowych piasków to także wielkie dzieło służące generowaniu dochodów z ziem dotąd nieurodzajnych. Olędrzy wycinając z Puszczy Pyzdrowskiej osady i wsie byli jednak ludźmi wolnymi, co w okresie silnych zależności pańszczyźnianych miało niebagatelne znaczenie. W zamian za możliwość zagospodarowywania trudnych ziem otrzymywali pakiet praw tzw. olęderskich, których podstawą była wolność osobista i możliwość opłat czynszu za wykorzystywane ziemie, podczas gdy chłopci pańszczyźniani pracowali niemal niewolniczo aż po uwłaszczenie w 1863 roku. Z czasem Olędrzy mogli odkładać oszczędności i ponosić kolejne inwestycje zwiększające wydajność i dochody.

Po II wojnie światowej Puszcza Pyzdrowska nagle wyludniła się. Olędrzy wyznania ewangelickiego poddani zostali presji dwóch totalitarnych systemów. Podczas wojny – faszyzmowi, który wprowadził radykalne metody włączania w swoją polityczną logikę w myśl zasady: „kto nie jest z nami jest przeciwko nam”, a po wojnie – komunizmowi, który zmusił pozostałych w swych gospodarstwach Olędrów do ich opuszczenia. Tragizm tej sytuacji podkreśla fakt, że pozostali po zakończeniu wojny Olędrzy ufali, że najgorsze już za nimi, bowiem mimo presji faszyzmu nie współpracowali z wrogiem Polski i dobrze żyli z polskimi sąsiadami.

Obecnie po osadnikach olęderskich zostały nieliczne kościoły, cmentarze w większości porośnięte lasem i element najtrwalszy – krajobraz.

Domy z żelaza jak plastry miodu

Słynny rzymski architekt Witruwiusz, który żył ponad dwa tysiące lat temu, stworzył pierwsze na świecie dzieło o architekturze wyjaśniając, że polega ona na zachowaniu trzech zasad: trwałości, użyteczności i piękna. Kanony te wyznaczają pojmowanie architektury także w świecie współczesnym. Wielka szkoda, że dzisiejsza Polska bardzo odeszła od tej ogólnie przyjętej dyscypliny architektonicznej. Jednak w Puszczy Pyzdrowskiej można zobaczyć budowle XVIII i XIX wieczne, których realizacje potwierdzają, że w intuicji człowieka jest wiele miejsca dla takiej cechy jak harmonia. Niebogaci mieszkańcy Puszczy Pyzdrowskiej planując swoje siedliska brali pod uwagę inżynierię otoczenia, dostępne materiały i techniki budowlane oraz ekonomię. Piękno pojawiło się samo, jako efekt harmonii wynikającej z prostoty kształtów i logiki korzystania z lokalnych materiałów budowlanych. Czasami budownicy dodawali coś od siebie jak ryt zdobniczy na drzwiach, ozdobne okienko czy specyficzny napis nawiązujący do Biblii, która nadawała codziennemu życiu sens. Architektura Puszczy Pyzdrowskiej uboga jest w detale o funkcjach wyłącznie dekoracyjnych. Może tłumaczyć to fakt, iż obszar zasiedlany był przez stosunkowo krótki okres, który zdominowany był przez niezwykle trudną walkę osadników z żywiołami przyrody. Wyszukane zdobnictwo nie zdążyło się narodzić, gdy obszar ponownie, z powodu wojny, został opuszczony przez niemal wszystkich jego olęderskich zasadźców nadających miejscom kulturowym znaczeń i tożsamości. Jest jednak jeden detal architektoniczny, który przewyższa swym urokiem pozostałe. To charakterystyczne elewacje budynków zbudowanych z darniowej rudy żelaza, które z daleka przypominają monstrualne plastry miodu. Darniową rudę żelaza

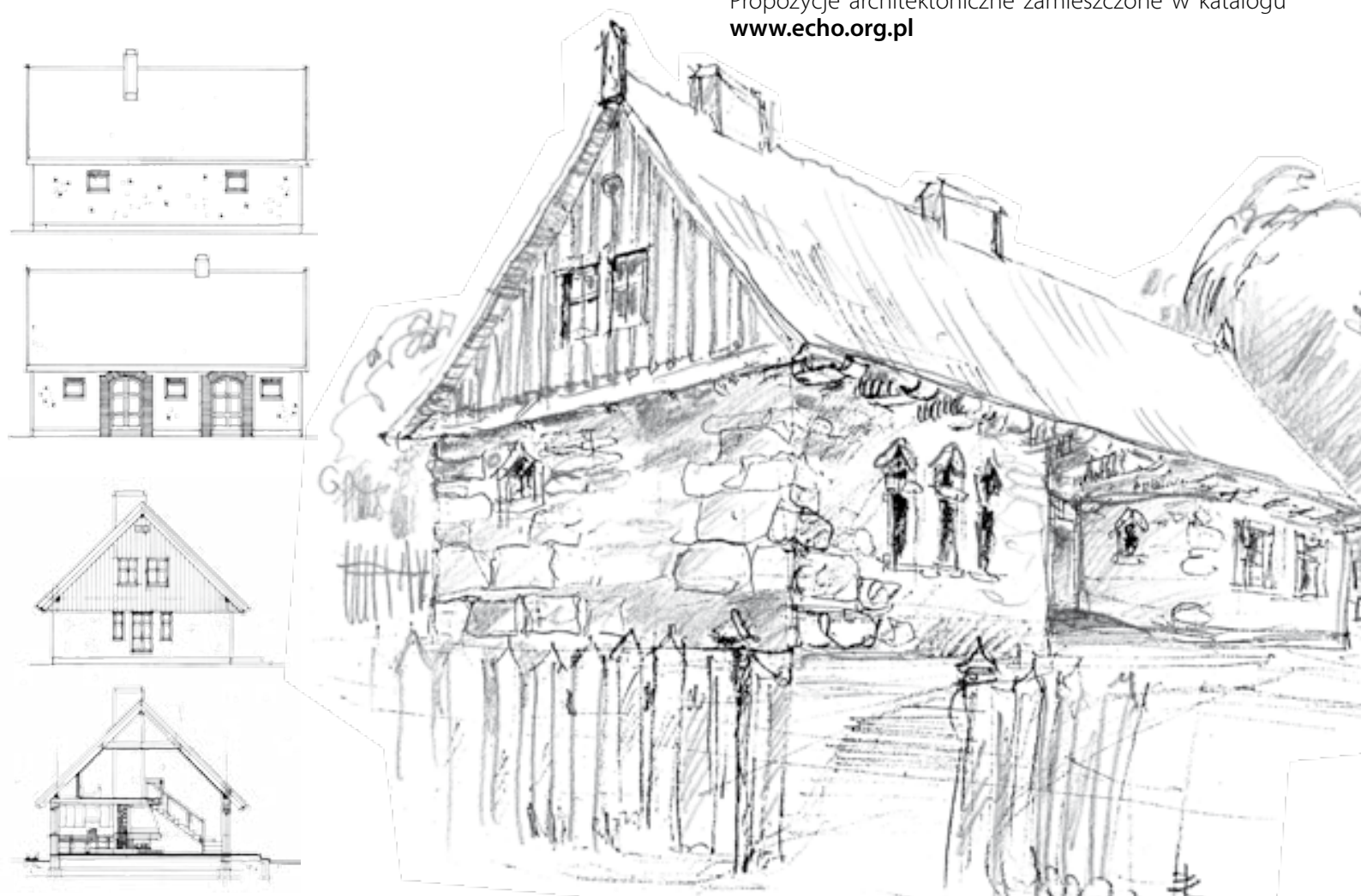

wydobywano na terenie Puszczy Pyzdrowskiej wykopując ją na głębokości około 30 cm spod darni porastającej glebę. Jest ona skalą osadową charakterystyczną dla obszarów podmokłych, a więc dla dużej części obszaru puszczy. Ma też istotną zaletę – możliwość odtwarzania się co około 10 lat. Czerpiący z jej zasobów osadnicy doceniali w niej właściwości izolacyjne, dlatego budynki stawiali na okazalszych głazach rudy chroniąc się przed wszechobecną wilgocią. Mamy więc w budowlach Puszczy Pyzdrowskiej trwałość, użyteczność i piękno, które dziś stanowią silną podstawę do starania o wpisanie architektury „domów z żelaza” na listę dziedzictwa kulturowego UNESCO, również ze względu na skalę zjawiska nieporównywalną z innymi regionami w Polsce i Europie.

Budując nowe budynki warto stosować darniową rudę żelaza do zdobienia elewacji

Styl „olęderski” Puszczy Pyzdrowskiej

To co wyróżnia Puszcę Pyzdrowską od obszarów przyległych to architektura, która posiada wspólne cechy występujące na całym obszarze.

Cechy budynków mieszkalnych:

- parterowe
- ściany z darniowej rudy żelaza, gliny lub drewna, także w połączeniach z cegłą
- dominuje konstrukcja sumikowo-łątkowa
- dach dwuspadowy symetryczny pod kątem 40 - 45 stopni
- krokwie na wystających poza lico ściany belkach stropowych
- szczyty obite deskami w układzie pionowym, czasami szachulcowe
- pokrycie dachu: słoma, trzcina lub dachówka
- okna skrzynkowe, „prostokąt stojący”, jedno lub dwuskrzydłowe
- okna dzielone, wielkość szyb identyczna lub większe u dołu, mniejsze u góry
- drzwi zewnętrzne w konstrukcji ryglowej lub ramowo-płytowej
- drzwi zdobione lub nie, najczęściej dwuskrzydłowe

Cechy budynków gospodarczych są niemal identyczne z mieszkalnymi. Widoczne różnice dotyczą cech następujących:

- okna prostokątne lub kwadratowe lub
- nietypowe małe otwory okienne bez szyb z ramą drewnianą w kształcie trójkąta foremego
- drzwi z desek ustawionych pionowo

Całość zagród okalało ogrodzenie ze sztachet

Krajobraz Puszczy Pyzdrskiej

Gdzie należałoby stanąć, by zobaczyć i opowiedzieć krajobraz Puszczy Pyzdrskiej? Nie jest to pozbawiona emocji linia horyzontu, lecz wielobarwna i wielowątkowa opowieść. Możemy znaleźć się na leśnym rozdrożu, które wyznacza zaledwie kierunki w ścianie zwartego lasu. Rozdroża, skrzyżowania, drogi i dróżki zwykle wspierają świątki

– jak gdyby wędrowiec miał wzmocnić swą pamięć o rzeczach absolutnych zanim wyruszy w nieznaną. Wędrowka zmienia krajobraz w nowe kompozycje łąk, lasów, rzek i pól rozdzielanych wiekowymi miedzami. Przyroda jako pierwsza rozpisala w przestrzeni puszczy

swe ogrody, rzeki, wydmy i bagna, potem wpisał się w nią człowiek wnosząc kościoły, domy, drogi i całą budowlaną inżynierię konieczną do komunikacji i usprawniania pracy. W sercu Puszczy Pyzdrskiej człowiek z intensywną gospodarką rolną pojawił się dopiero w XVIII wieku zakładając pierwsze w tym obszarze wsie i wspólnoty. Wyjątek stanowiły osady położone przy trakcie handlowym biegnącym wzdłuż Czarnej Strugi. Miasteczka i wsie o rodowodzie średniowiecznym powstawały jedynie na obrzeżach puszczy. Rozpoznać je można po rozplanowaniu zagród i pól, dla których typowy układ to ulicówka (np. wieś Rataje czy Kwileń) i rzadziej owalnica (np. wieś Ruda Komorska). Wsie o rodowodzie XVIII wiecznym zakładane przez Olędrów miały zabudowę rozproszoną lub zabudowę zwaną rzędówką bagienną. Zawsze jednak grunty rolne przylegały bezpośrednio do gospodarstw. Wsie z zabudową rozproszoną charakteryzowały się tym, że każdy osadnik stawił swoją osadę na środku własnego gruntu, a sąsiadów rozdzielały często pasma lasów. Ten typ osadnictwa powstawał tam, gdzie gleby były mniej więcej tej samej jakości. Warunek ten spełniały przeważnie obszary leśne. Pewnym urozmaicheniem są wsie rozproszone na terenach zalewowych nieujarzmionej Warty, która sama wyznaczała logikę rozproszenia zagród osadzając je wyłącznie na wydmach jako miejscach nigdy nie zalewanych podczas powodzi. Mniejsze rzeczki osadnicy ujarzмили siecią kanałów melioracyjnych, które dodatkowo wyróżniają krajobraz obszaru kolorytem drobnych cieków wodnych obsadzanych chłonącymi słodką wodę wierzbami.

Rzędówki bagienne to wsie zakładane na terenach o charakterze w równej mierze bagiennym jak suchym. Każdy osadnik otrzymywał podobny pas gruntów, w skład których wchodził zawsze grunt podmokły i suchy, co podkreślało demokratyczny charakter wspólnoty. W poprzek działek rolnych lub ich skrajem biegła główna droga wiejska, przy której bezpośrednio lub w niewielkim oddaleniu budowano zagrody. Przykładem wsi rozplanowanych według zasad rzędówki bagiennej są Piskory czy Kolonia Lisewo.

Z biegiem lat krajobraz puszczy zmienia się, bowiem puszcza ustępowała człowiekowi dając mu miejsce do życia. Odwrócony po wojnie trend spowodował nie tylko wyludnienie, ale też wtórne zalesianie i zabagnianie obszaru. Ślady wcześniejszej gospodarki są jednak w puszczy bardzo silne dodając miejscu kolorytu i tajemniczości. To, co najbardziej widoczne i oryginalne, co wyróżnia Puszcze Pyzdrską w skali Europy, zachowało się w dziedzictwie kultury budowlanej z architekturą „żelaznych domów”. Zachowanie tej oryginalności kładzie szczególną odpowiedzialność po stronie współczesnych i przyszłych inwestorów realizujących w obszarze projekcje budowlane.

Współorganizatorzy:

Towarzystwo Kulturalne „Echo Pyzdr”

Projekt współfinansowany ze środków budżetu Samorządu Województwa Wielkopolskiego

FUNDACJA WSPÓLPRACY
POLSKO-NIEMIECKIEJ
STIFTUNG
FÜR DEUTSCH-POLNISCHE
ZUSAMMENARBEIT

Wydano z finansowy wsparciem
Fundacji Współpracy
Polsko-Niemieckiej
Herausgegeben mit finanzieller
Unterstützung der Stiftung
für deutsch-polnische Zusammenarbeit

Zadanie współfinansowane ze środków Samorządu Gminy Pyzdrzy

Stowarzyszenie „Wędrowni Architekci”

Organizator projektu:

Towarzystwo Kulturalne „Echo Pyzdr” prowadzi działalność krajową i międzynarodową w obszarach: edukacja, kultura, rozwój lokalny, dialog demokratyczny. Działaniom towarzyszą konferencje, wydawnictwa, wystawy, wydarzenia kulturalne i artystyczne, szkolenia oraz promocja lokalnych społeczności. Organizacja nie zatrudnia stałych pracowników i opiera się na pracy społecznej pełnych pasji członków. Projekty realizowane są za środki pochodzące z wygrywanych konkursów grantowych, darowizn i odpisów 1% podatku dochodowego osób fizycznych. Serdeczne podziękowania dla wszystkich darczyńców!

Kontakt do organizacji:

e-mail: echo@echo.org.pl
tel. 63 276 86 64
adres strony: www.echo.org.pl

Koordynator projektu:

Przemysław Kowalski

Autorzy koncepcji architektonicznych:

dr hab. Radosław Berek oraz dr Przemysław Biskupski

Autorka tekstów i zdjęć:

Wiesława Kowalska

Opracowanie mapy:

Rozwijaj z nami Puszcze Pyzdrską!

Podaruj swój 1% na rzecz Towarzystwa Kulturalnego „Echo Pyzdr” podając w urzędzie skarbowym następujące dane:
Towarzystwo Kulturalne „Echo Pyzdr”,
nr KRS 0000117319